КАЗКА

І

Був тут собі в нашім селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Щоправда, лінивство його багато де в чому не подібне було до мойого або твойого лінивства, шановний читателю, і коли б нам прийшлося щодня зробити хоч половину тої роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то, без сумніву, нам би здалося, що ми зробили бодай половину міфологічних Геркулесових робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепав косу, в’язав льон, косив, молотив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молов зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з ріки, — одним словом, робив тисячі тих важких, а ненастанних праць, що становлять зміст хлопського життя. Від рана до ночі все на ногах, все занятий, він мало чим різнився від незлічимої многоти тих сірих постатей, що розсипані по широкім божім світі, лазять і снуються по ньому, мов мурашки, і гинуть, як мурашки. Вони становлять неначе частину самої елементарної сили тої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Жиють, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти, — ось і все. І так раз у раз, із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякої полегші, без ніякого — сказати можна — поступу. Та, проте, було щось таке, що вирізнювало Івана з-поміж сірої хлопської маси, а се було власне його лінивство На лихо йому, лінивство се не могло проявлятися в ділах, а то задля двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик, хоч би й найлінивіший, звичайно, мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший "інтелігент". А по-друге, доля, немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштурхуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одежу, — от тим-то звичайний тягар хлопського життя

пригнітав його з подвійною силою. "Нанявся — продався" — каже приповідка, а що ж би то був за господар, котрий би, купивши таку цінну річ, якою є людська сила робуча, не старався визискати її якнайосновніше, з усіх боків, до остатньої крапелини?

От тому-то лінивство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, то значить тим, щоб він нічого не робив. Про се при його стані навіть гадки не могло бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз у раз бурчав, зітхав і проклинав. Бурчав і нарікав він, устаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненавистю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а приносячі весь дохід кому іншому; а хоч ніколи не міг відважитися на те, щоби проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої звичайно прив’язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все-таки, годуючи, поячи і чистячи улюблені воли або жереб’ята, він "виварачав" на господаря, бурчав на багачів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кождий, хоч би найнужденніший, шматок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекельною працею. Не за діла, затим, а за слова і "охвоту" осудили Івана селяни, прозвавши його Лінюхом. І по-своєму вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі, — все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рільничій, переважно гуртовій — приклад, заохота, ота зараза моральна, займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у котрого "очі грають" і "жили ходять" при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить, ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких та крепких рухів робота всім іде спірніше, легше і краще; здобуток показується звичайно багатий, і люди не потомлені та вдоволені самою працею більше, ніж заплатою, "Такий уже дух на робітників наскочив", — говорять господарі і добре пильнують, щоби того "духу", то є власне

того робітника, що так уміє другим "духу додати", задержати при собі якнайдовше.

Зовсім противно діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: "три дні не їж, а весело дивися!" Такий робітник, що невесело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смачна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, то головний винуватець звичайно чинить вид, немов то "моя хата скраю, я нічого не знаю"; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого, і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість та хіба зарікатися, що на будуще не прийме до роботи проклятущого "бурмила".

От таким-то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх, і се була причина, що його не любили господарі, і нерадо брали його на службу, платили йому менше, чим другим, а кормили його гірше, а не раз навіть без вини наганяли зі служби. Та все се не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світу. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, котру він кождого дня, кождої години мусив поборювати з найбільшою натугою всіх своїх сил, а в котрій, проте, ніколи не міг засмакувати.

II

Одного дня післав господар Івана до лісу, щоби дров сухих нарубав, в’язанку нав’язав і додому приніс. Днина була літня, робуча, і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучиться — се байка. Такому лінюхові се навіть до здоров’я причиниться, коли трохи примне кості.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи, — зітхнув він нарешті, — що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на отсю вічну каторгу! Чи ж не змилуєшся надо мною, чи не позволиш мені хоч рік, хоч місяць, хоч тиждень жити спокійно, щасливо, без тої проклятої праці? Ой-бо допекла мені вже до живого та праця! Ненавиджу її, як невольник свої кайдани, але так само, як невольник кайданів, так я її не можу позбутися й на хвилину. Навіть у сні не перестаю працювати, не можу розстатися з моєю мукою. Боже, змилуйся надо мною! Позволь мені хоч день один, хоч одну годину прожити без праці, без думки про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якось задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на рівні ноги і напружив слух; здавалося йому, що в голосі його власних слів дзвенів якийсь інший, чужий голос, гострий, що сверлував його душу і наповнював її дивним неспокоєм. І ось він заглибив свій слух в лісову тишу, в ту тишу, голосну, живу і вічно рухливу, мов хвилювання океану. Але нічого особливого не почув. Було саме полудне, сонце пекло і жевріло посеред безхмарного неба; величезні дуби, ялиці і берези дрімали недвижно над Івановою головою, розкішно гріючи свої вершечки в сонячнім скварі; в тіні їх гущавини гралися мільйони дрібнюсіньких комариків, а рої їх підіймались і опускалися мірно, видаючи своїми крильцями ніжний, ледве чутний, але мелодійний шелест, немов сонний бренькіт якогось чародійського інструменту. Чим довше вслухувався Іван у той бренькіт над своєю головою, тим більше йому здавалося, що душа його впливає в якийсь новий світ, напівпрозорий, таємний, близько суміжний з дотеперішньою дійсністю, та все-таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могуча, тепла, м’яка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісті.

Втім, нараз якийсь новий, острий та проймаючий тон затремтів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був се тон

також тихий, ледве чутний, немовби бриніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, заострений, бачилось — повний несказаного болю і розпуки, невимовного благання. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, се було давно! Ще Іван був пастухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Отож одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ніколи ще не бачив такої мухи, то й цікаво слідив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в неї і сховалась.

— Ага, маю її! — скрикнув Гринько і, надибавши відповідний патичок, заткнув його в ту дірку і ув’язнив муху. — Слухай, як грає! — кликнув тоді, притуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою притулив і собі ж ухо до смереки і почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напівболющий, а напівжалібний і благаючий, що ціла його істота затремтіла якимось несказанним смутком.

— Гриньку, випусти її! — скрикнув він.

— Отто, був би я дурнем! — відказав Гринько. — Добре, що її маю! Нехай мені грає!

І, поштурхавши затичкою, знов притулив ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

— Але грає! Бігме, що гарно грає!

— Пусти її, Гриньку, — просив Іван. — Мені її жаль.

— Кого тобі жаль? Мухи? Ха, ха, ха! Отто мені велика худоба — муха!

— Але пощо ж і муху мучити?

— Як то пощо? Нехай мені грає!

— Пусти її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебрі завернути.

— Іди, безуме, чого тобі захочується! Не пущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирався, бо знав згори, що так буде, а коли б того не хотів учинити, то старший пастух ще й в карк його наб’є. Та все-таки стрібував поставитися на упір з іншого боку.

— Ну, то я сам її випущу!

— Ані мені важся! — скрикнув Гринько. — Се моя муха! Я її зловив і буду її тут тримати, доки мені сподобається. А якби ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справлю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багацький син і міг Іванові допекти тисячними способами, коли тільки захотів. Тож Іван не всмілився задиратися з ним, тим більше що Гринько все ще стояв коло смереки, держачи рукою затичку і від часу до часу прислухуючися гранню ув’язненої мухи.

— Але ж то грає! — радісно скрикнув Гринько. — Ще я не чув мухи, котра би так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов щось попхнуло його до смереки, приложив ухо і слухав.

Писк не переставав і проймав його дрожжю. Якийсь глибокий жаль пробирав його. А коли вкінці відірвався від смереки і пішов дальше за худобою, то розпучливий, жалібний бренькіт немов усе біг за ним наздогін, сверлував і мучив його. Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у сні бачив нещасну муху, зашпунтовану в дереві, чув її писк, але в сто раз голосніший, немов зойк вітру в скальних заломах або немов завід жінки над мерцем.

— Ні вже, будь що буде, а завтра мушу її випустити! — сказав Іван сам до себе. — Скоро тілько худобу вижену до лісу, зараз забіжу до тої смереки і витягну затичку. Нехай собі бідна муха летить до своєї хати!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так сталося, як він собі уложив. Господиня збудилася трохи запізно, а поки подоїла корови, поки прилагодила Іванові до торби їду на весь день до лісу, поки Іван дігнав худобу з села до лісу, вже сонічко на небі підійшло "на дві коцюби". Коли Іван зі своєю худобою прибув до вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував затичку, і всі один по другім притикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що "славно бестія грає".

— Ага, ось іде Іван Лінюх! — скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, остатній надлазить! — додав другий.

— А знаєте, — сказав Гринько, — він учора мало що не плакав за отсею мухою!

— Як то за мухою? — запитали всі гуртом.

— Ну, так. Під милий біг мене просив, щоби-м її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? Казав, що йому її дуже ж то жаль.

— Жаль йому мухи!. Ха, ха, ха! Мушачий тато! Мушачий тато! — сміялися пастухи, скачучи довкола Івана і поштурхуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій! — сказав один. — Може, то його мати або баба-відьма по смерті мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старший пастух, парубок, може, двадцятилітній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуєте! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її ту для музики тримати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте?

Сім день тривала та музика; сім день ув’язнена муха бриніла в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила у нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бринить, пищить, з голоду гине! Коли лягав спати, думалось йому; а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пітьмі, не бачить сонічка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла! І хоч, пасучи худобу, часто переходив коло тої смереки, то все заставав там когось з пастухів, що слухав "музики", то є бренькоту мухи. Інколи й сам він притикав ухо до смереки і за кождим разом дізнавав вражіння так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути, навіть, що застрягли йому в пам’яті слова пастуха, що муха тота може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки ж би у нього брався такий жаль, коли всі другі тільки втішаються "музикою"?

А бренькіт у смереці за кождим днем ставався щораз слабший. В кінці сьомого дня, коли Іван, нарешті, перший прибув до лісу і не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути проклятущу затичку, щоби випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Притулив ухо до смереки — нічого не чути.

Встромив у дірку тоненький патичок, але в дірці ніщо не рушалось. Ось він устромив назад давню затичку, щоби другі не казали, що він муху випустив. Ще раз притулив ухо до смереки і надслухував уважно, але бренькоту не було чути.

Очевидно, муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти роках, в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотання, котре колись, через сім день, день по дневі чув у смереці. Він мимоволі затремтів і оглянувся довкола. Боже, чи ж се була б річ можлива? Він находився якраз коло тої самої смереки, в котрій перед чотирнадцятьма роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці стирчав іще той самий патичок, котрий тоді Гринько ввіткнув був у дірку за мухою. А той тонесенький бренькіт — відки він розлягався! Іван одним духом поскочив ід смереці, притулив ухо — і мало не зомлів. Жалібний, болющий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, затканої патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув затичку.

Якесь тяжке, глибоке зітхання пройшло по цілім лісі і голосною луною відізвалося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А потім звільна зі щілини почало щось висуватися. Іван з несказанним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в котрій, бачилось, пізнавав чорні лапки і чорну блискучу голову мухи. Але чи ж се була муха? Чорні лапки, коли їм ближче приглянувся, видались йому почорнілими кістлявими руками,

зовсім подібними до людських, ба й голова почала набирати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван остовпів з переполоху і закрив лице руками. А коли По хвилі відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому і ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній, не то пустинника, не то божевільного.

III

— Всякоє диханіє да хвалить господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю, — сказав тихим, ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, сторицею спасибі, що ти увільнив мене з сеї страшенної темниці!

— То.. се... ви були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати і до кого говорить. — А я думав, що се муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху і гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до сеї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоби мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, боже мій єдиний!

— Але хто ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, дід бескидський, може, чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про котрого казки на вечорницях розказують?

— Той сам.

— Про котрого говорять, що під землею живе і Довбушевих скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда се, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чотири вози би їх не забрав?

— Далеко більше, небоже.

— А правда се, що ви на Чорногорі обернули догори дном той камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, здвигався я погано при тій роботі, аж мені щось в крижах трісло, так що відтоді випростуватись не можу.

— Так вам треба! — скрикнув Іван. — Було не лакомитися на чужі скарби, котрі б, може, не одному бідоласі в пригоді стали.

Дід довгим сумовитим поглядом зміряв Івана.

— Ей, сину, сину, — сказав, — яка ж ти ще дитина!

— Добре вам казати: дитина! — скрикнув обурений Іван. — А ось якби вам прийшлося так, як мені, на кождий кусник хліба, на кожду мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то, певно б, ви не тої заспівали.

Дід нічого на се не відповів, тільки раз у раз жалісливо хитав головою.

— Але що ж се за такий ваш ворог, — спитав з перегодом Іван, — що вас запакував у отсю щілину?

— Се найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він віддавна на мене злість, ще задля небіжки жінки.

— То ви й жінку мали? — скрикнув Іван.

— Аякже, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то там з нею сталося! Чотирнадцять літ, як один день, тому лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тілько мій слуга, старий Віюк сліпий остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стілько до свободи, до лісу, до скал, до гір, скілько до моєї коханої дитини. Ой, сину, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але господу богу слава, тепер усе минуло, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я тобі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хати. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи й здужав би я доволоктись додому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо! — сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусив сісти на пеньку.

— Ні, синку, — сказав, стогнучи, — не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свойого труду.

Хоч і який лінивий був Іван, та сим разом він не дався довго просити і взяв діда на плечі. Старий був легесенький, як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свобідно.

— Ось туди, синашу, ось туди! — сказав дід, показуючи Іванові зарослу, майже незапримітну лісову стежечку, що вела стрімко підгору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV

Зразу ніс Іван діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі невигідна, потому пішла по рівному, а далі скотилася вниз. Але коли опісля прийшлось лізти знов підгору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лицю, пробудилася його натура, і він почав воркотіти. Зразу стиха, а дедалі все голосніше.

— Що я дурень, сього хіба сліпий не побачить!.. А щоб тебе тристенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь-кудись на лису гору!,. І по яку другу голову я властиво туди плентаюся?.. — Такі і тим подібні уривані речення час від часу вилітали з його уст, причім він раз за разом енергічно спльовував і зовсім не енергічно охав та постогнував.

Дід тим часом сидів спокійно на його карку, звісивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все-таки дивна річ: від хвилі, коли Іван почав воркотати, почув також на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Спочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше — що має на плечах невеличку баклажку горілки, по якімось часі — що двигає порядну в’язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подорож його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко ступаючи під гору по вистирчаючих каменюках. — Коли ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий витягнути той патичок і випустити отсе старе страховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі ж ті порохняві костомахи, господні Немовби мені цілу гору на плечі втелющив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чимраз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним дилькотять, що в очах йому темніє, що млість на нього б’є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упасти. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але. якась невидима сила не тільки не позволила йому впасти, але навіть не давала йому зупинитися на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей, діду! — стогнав Іван, уже не на жарт умліваючи.

— А чого тобі, синашу? — запитав дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку? — лагідно відказав дід. — Сниться тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як то сниться мені? — ледве сопучи, відказав Іван.

— Але ж, діду, адже я паду, ламаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько, — спокійно відказав дід. — Се тільки так тобі здається.

— Що се ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе? — силувався крикнути, але тільки пропищав Іван. — Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, йди, душенько! — з незворушеним супокоєм сказав дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як страшенно був зіслаб. Він дряпався все під гору, та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати! — пищав Іван. — У мене легке розірветься з натуги!.

— Ні, не бійся, не розірветься, — потішав його дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене! — просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово. Та й заплату маєш від мене дістати.

— Нехай тебе громи б’ють з твоєю заплатою! Нічого не хочу, тілько злізь! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже, — мовив дід. — Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в розпуку. Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що, бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце. Дідові ноги, що обхапували його попід пахи, пекли його, мов розпечені шини. Ніколи, навіть у сні, Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого труду, страшнішої натуги. Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати пільгу своїй натузі. Чув себе вже не самостійною істотою, не робітником, котрий може робити, а може й спочивати, коли йому не хочеться робити, не власновільною робучою силою, котра свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимось похожим на те зерно, що, попавшися між млинове каміння, виконує, щоправда, якісь бистрі безпам’ятні рухи, але заразом щохвилі тратить частину своєї

істоти і само робиться тільки частиною, моментальним проявом тої величезної почвари — праці Іван справді ціле своє життя чув себе невольником праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюще та догризливе, таке повне отрути та розпуки, як в оцій хвилі, в хвилі найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в житті. Вмерти, цілковито, моментально щезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя — адже ж се значить позбутися труду, вирватися з пут того невмолимого тирана — праці, що від найраншої молодості так важко поклала на нім свою руку. Смерть — то одинокий вихід для таких, як він, нещасних, то відпочинок, то свобода!..

Ішов власне зі своїм тягарем понад краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли вглибині, видавались Іванові згори не більшими від корчів ялівцю. Тут же, просто Іванових ніг, але, може, о яких сто сажнів нижче, вистобурчувалася величезна остра скала, мов затулений п’ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте страховище, — воркотів Іван. — Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пущу!

І, вхопивши обома руками щосили діда за ноги, Іван одним розпучливим поривом шарпнувся вбік зо стежки і повалився в безодню.

V

— Ну, ну, ну, ну! — сказав дід і перший раз засміявся тихим, сердечним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де се він опинився?

Побачив себе на кам’яній платформі, при вході в тісну кам’яну печеру. Скала, що вистобурчилася в виді величезного п’ястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий! — мовив усміхаючись дід. — Тілько що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки троха направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з сього ні з того почув Іван, як гаряче же́вриво встиду обілляло все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якось непохоже на те, що пережив перед хвилею, що се недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Адже ж він кинувся в пропасть! Що ж се з ним діється? Він стрібував рушатись, думаючи, що се тільки йому сниться і він, може, лежить зомлілий на дні пропасті. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний і не чув ані сліду тої втоми, котра ще перед хвилею доводила його до розпуки. Противно, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свобідним.

Встидався тепер глянути на діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу, — сказав дід, вгадуючи його думки, — а не казав я тобі, що се так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немовби мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати се для себе.

— А чому ж мені так здавалося? — спитав Іван.

— Сказати тобі по правді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, що й казати. А ось воля в

тебе хора. А ти знаєш, як старі люди кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив се так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тим часом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, вийняв зі щілини великий золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів, мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися потайні двері.

— Ходи зі мною, синочку, — сказав до Івана. — Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий темний вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий і енергічний настрій знов змінився на якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в душі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав йому лазити по якихось мишачих норах, з яких може й виходу ніякого нема. Аж ось дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній кам’яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різьбами, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, вистеленій бляшками чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в різнорідні форми жил заліза і срібла, на котрих лежали плити з прозірчастого гірного хрусталю або фіолетового аметисту. По рогах вибризкували натуральні фонтани, освіжуючи повітря, а насередині в майстерних козубах горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного стола і своїм золотим ключем тричі вдарив о хрусталеву плиту.

— Віюку! — крикнув він, і голос його, на світі такий тихий, похожий радше на бренькіт комарика, ніж на людську мову, тут гримів, мов могучий водопад, і розбудив срократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею котився з печери до печери, коли втім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повторявся мірно, раз за разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із сумерку дальших печер виринула якась постать — величезна, похожа на колоду дерева, оброслу рапастою корою з вузлуватим корінням і чепіргатими гілляками. Се був Віюк, невідступний слуга діда, сторож і опікун лісів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Ледво-не-ледво в тій живій колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шестистінну головище, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замісто волосся. Очей почвари не міг Іван добачити, бо вони були заховані під довжезними навислими віями з товстої кори. Гілляки і коріння — се були його руки ї ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до діда.

— Се я, Віюку, — сказав дід.

— Пане мій, — крикнув Віюк, — се ти? Чи ж то може бути? Дай нехай доторкнуся твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк, доторквувшися її, беркиць перед дідом на землю, і важке глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій, пане, — хлипав він, — де ж ти бував так довго?

— Потому про се поговоримо, Віюку, — сказав дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тілько все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

— Іди, Віюку, приклич мені її сюда!

— Сюда? Але ж, пане, чую, що ту є ще хтось, крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав дід. — Знаю се добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, се той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в’язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тілько, йди по мою дитину. Заким обоє сюди вернете, сього чоловіка вже ту не буде.

Віюк устав і погупав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI

Коли Віюк віддалився, дід обернувся до Івана.

— Ну, що ж, синашу, пора тобі додому. Скажи ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці, і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, то справедливість наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в житті?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого ж, дідусю, можу я іншого бажати, як не того, чого бажає кождий бідний чоловік? Щоби-м не був бідним, щоби-м не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду? Щоби-м міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати. не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався дід.

— Тяжке твоє положення, синашу; і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей — у мене того добра не купити — та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кождий зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні жиди, хрещені й нехрещені, довели б тебе до такого самого стану, в якім тепер находишся.

— Ну... але... може би, я... прецінь... якось, — пробубонів Іван, чухаючися в тім’я.

— Ні, хлопче, ні, — відказав дід. — Ти би тілько розпився, розпустився, і на тім конець. Не тілько-бись грошей при собі не вдержав,

але й сам-бись пропав, знаю се добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потому проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван.

Усміхнувся дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось ту — і дід показав в однім куті яскині насипану величезну купу того металу, що жеврів, мов купа горючого вугля — я міг би тобі зараз позволити набрати собі з отої купи, кілько:бись тілько міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що се була би лиха заплата за твою услугу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за всякі гроші і скарби, а заразом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой! — радісно скрикнув Іван.

— А притім щось таке, — говорив далі дід, — чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злакомиться, чого ніколи не згубиш. Ось маєш! — І дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстень, грубий і незграбний, такий, які жиди продають сільським парубкам по п’ять крейцарів.

Іван видивився на діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так оце має бути дар, цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже, — мовив дід, — і не суди сеї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а проте се найцінніша річ з усіх, які маю. Се перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні о що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тілько хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути! — скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати, — сказав дід, подаючи йому неоціненний перстень. — Побачиш швидко, що мовлю правду. Впрочім, якби коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тілько прийди до лісу, там, де ти увільнив мене з в’язниці, і крикни тричі: "Діду!" та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребував вас трудити, коли тілько се правда, що ви кажете, — скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати, — суворо відмовив дід. — Отже, ще раз тобі говорю: як тілько мій дар коли-небудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і заклич мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки, крім твоїх, він не піде і нікому, крім тебе, служби робити не буде, се пам’ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і бувай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII

Побачивши себе на вольнім яснім світі, Іван зачудувався неабияк. Коли недавно тому йшов з дідом, то йому здавалося, що находиться в якійсь стороні, зовсім невідомій, серед величезних скал, трохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості, добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських провалів. Зміркував, що находиться недалічко того місця, де сидів, іно що ввійшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пеньок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не можучи зразу розміркувати докладно все те, що з ним сталося. Чувся тільки дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка, наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не

хотілося. Одно тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнене. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвилі.

Перше, що йому стало в пам’яті, була сокира і дрова.

— "От коби-то, — подумав собі Іван, — заким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, — отсе було б гарно".

В тій хвилі Іван почув справді в лісі страшенний стукіт та траскіт, немовби сто сокир нараз пустилися рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також туркіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій доріжці. Поки дійшов до свойого місця, вже господар кінчив накладати на віз суха гілляки. Набір був величезний, і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже, — мовив він до Івана, — що ти так розпорядився. Тільки що ми скінчили в полі свою роботу, коли отсе прибіг той хлопчик, що ти його післав. "Нанашку, — каже, — казав Іван, щоб ви зараз їхали до лісу. Він дров наладив гук, а лісничий по обіді поїхав до міста і через помилку лишив рогачку отворену". Ну, але ж ти, небоже, мусив звиватися, коли ти за півгодини здужав назбирати і нарубати таку величезну купу сухарини. Таж сього б іншим разом і два хлопи за цілий день не, наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, сих дров нам вистарчить до самої глухої осені.

Іван слухав сеї похвали, і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все-таки робилося йому якось трохи встидно. Тому-то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше і щільніше, ніж би се зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв’язати наладований віз залізним ланцюгом, щоби набір добре держався, але й ланцюга не міг дотулитися — той тільки мигнув,

дзоркнув, віз затріщав і вже був обв’язаний і обтягнений так, немовби його тягло десять хлопів. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване, — скрикнув переляканий господар, глипнувши збоку на величезну фіру дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достоту, мов миші, — що ж се ми наробили! Такого тягару ми й з місця не рушимо. Попсуємо коні! Де ж вони зможуть дотягти такий величезний тягар, та й ще горі горбом!

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван. — Порятуємо їх, якось-то піде.

І, приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що перед тим ледве з місця рушити могли фіру, тепер пішли зовсім свобідно і вільно, немовби з порожнім возом.

— Ну, робітник з тебе, Іване, — сказав радісно, господар, коли в кілька хвиль по приїзді, додому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від нетямного часу господар закликав наймита до комори і почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII

Слава Івана як "пречудного" робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господарі, від котрого Іван донедавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив о нім на всі боки мов нанятий..

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як жию. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися — жартували багачі. — Такий лінюх через тількі літа зашанував свою силу, то й має її. Цікава річ лишень, що

се йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певно, що тої охоти надовго йому не вистане.

Але помимо того кепкування кождий багач бажав мати Івана у себе. Ось і почали вони потаємно наперегони шапкувати перед Іваном, частувати його то горілкою, то гараком і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий, голоколінник варт твойого одного пальця! — говорили йому. — І чого-ти у нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам 50 ринських річно, шмаття, як бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: "Н-ну", "Егеж", та "Авжеж", та "Побачимо", пив, закусував і, ні про що не турбуючись, ходив собі, мов бугай, по молодій конюшині. Праця як обов’язок, а властиво як тяжке ярмо перестала для нього існувати. Думки, котрі досі майже, виключно приковані були до тих тачок, тепер, увільнені, попали в якийсь хвилевий застій, немов заснули, щоби випростуватися, набрати сили і самостійності. Бажання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

"От якби-то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. — Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житі шкоду зробили".

І справді, війт прийшов, і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади приняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

"Найліпше, мабуть, було би служити у панотця", — подумав собі Іван. І тут уже йшов до нього паламар послом від панотця і просив його завтра прийти "на клебаню", бо єгомость дуже його потребують. Панотець почастував Івана вином — першим, яке, крім причастія, Іван

мав коли-небудь в устах — і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, панотчику, чому ж би-м не мав прийти, — весело сказав Іван, цілуючи панотця в руку, але на думці у нього було зовсім що інше.

— А коли ж прийдеш? — запитав панотець.

— Ще нині відправлюся від свого господаря, а завтра вже буду в єгомостя, — сказав Іван. Панотець поблагословив його на дорогу, і він пішов у село.

Іван був слуга одинокий в своїм роді. Не тільки робив за десятьох, але — і се була річ не менше важна і цікава — не їв нічого. Еге! Від того пам’ятного дня, коли то привіз тільки дров з лісу, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці. І ніхто не бачив, щоб він їв. А проте за тих кілька неділь Іван розцвів і зарум’янився, мов польовий мак.

— Що се таке з тобою, Іване, — питала його господиня, — чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий, — відповідав Іван. — Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто ж тебе так участував?

— Е, се вже моя річ. І не питайте мене, бо вам сього не скажу.

Трібували вже й слідити за Іваном, де і що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не потребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти — а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за ввесь вік мав час випоститися на всі заставки, — сідав де-небудь і шептав:

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив.

І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, з маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшеничний. Їв Іван, аж за вухами тріщало. А тепер, вийшовши від панотця, одне тільки мав на думці:

"Віднині буду завсіди пити вино".

IX

Мріям панотця про те, щоби добути собі такого неабиякого, слугу, не суждено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну кариту, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карити, немов шукаючи чогось, а в кариті сидів якийсь великий пан.

"От якби-то чоловік міг дістатися до такого пана на службу, — подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до Львова вибирався три роки, та й так-таки й не вибрався. Ні, з отсим паном, певно би, чоловік не троха світа побачив!"

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карити.

Іван зняв шапку і наблизився до карити. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з тих туманів (тут показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане, — сказав, не надумуючись, Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

— Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свойого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу і шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певнім сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками, щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидшого ходу. Іван розмовляв з кіньми, мов з дітьми, старався близько познайомитися з кождим із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожде його слово. Князь не міг надивуватися справності і тактові свого нового візника.

В найближчім місті казав йому справити пишну ліврею, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, отяжілого сільського парубчиська перемінився в хватського, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люди, коли повіз галопом перебігав містові улиці.

Та князь недовго забавляв у місті, що було осередком його ключа і де у нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволеним з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тим часом Іван розкошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почуваючи свою вартість, і вже в хлопській веретянці здобув собі повагу і пошану у лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейським душам його справність в обходженні з кіньми, його гордовита вдача, склонність до мовчанки і задуми і його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. В своїм товаришуванні з лакеями вмів Іван відразу поставити себе на якімось вищім, незалежнім становищі і не дізнав ані одної з тих прикростей, яких годі устерегтися кождому сільському простакові, котрий попаде на службу в панськім дворі, і яких колись, служачи у свого дідича, він назнався аж донехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило і радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по многолюдних містових вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбираного панства, поперед пишні склепові вистави або здовж тінистих спацерових алей князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він віддавна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. Тож і не диво, що полюбив їх найбільше з усього того, що найшов у княжім дворі, доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвилі прив’язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грішми і навіть на страву слугам скупенько давав — про трінгельди, очевидно, не було й бесіди, — то все-таки обходився з ними по-людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Щоправда, лакеї нишком називали князя марнотратником і банкротом,

котрого жиди швидко викинуть з батьківщини, але Івана се нічого не обходило. Страви лакейської не потребував, трінгельдів тим менше, — бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому якнайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті, в товаристві князівської двірні, зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився різними блискучками, мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними стравами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почував несмак до найзвичайніших поживних страв. Перший раз на свойому віці почув приступ тяжкої містової недуги — нуди, про котру йому в селі ніколи й не снилося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону яких-небудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околишніх панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі "ідеї" і "стремління" вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та голих професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої "голоти" — про се не думав. Вірив в своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасті і руїни. Тим-то й не диво, що князівський двір не був відповідною школою для духового розвою Івана і що, можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвитій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездійстві.

X

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етаті, що нетерпливо дожидають його приїзду враз зі свіжим

капіталом, що капітал той, оскільки можна було його стягнути то продажею збіжжя та волів, то позикою в жидів і лихв’ярів, находиться щасливо в його шкатулі і що, одним словом, пора було їхати. Тож казав готовити усе до подорожі, і за кілька день рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кіньми і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по різнородних околицях, перебігали мимо сіл, в котрих сотні подібних до нього Іванів зітхали і тужливо гляділи вслід за улітаючою княжою каритою, надармо думаючи про розкіш хоч раз в житті проїхатися отак в світ широкий, — мимо місточок, в котрих стрічали неохибне болото або куряву, неохибні громади напівголих жиденят насеред вулиці і неохибні набресклі лиця п’яниць, що висувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кождий далекий вершок гори, кождий наглий закрут ріки, кожду не видану досі вежу, що здалека, мов величезна шпилька, вихилялася понад зелень лісів або понад золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило і заострило його апетит, розілляло здоровий рум’янець по його щоках. Чувся знов вдоволеним і не бажав нічого нового.

Але вдоволення се тривало недовго. Подорож ішла помалу і почала вкінці втомляти його своєю одностайністю. При кождім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: "Е, таке самісіньке я вже бачив". В кождім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: "З дороги, голото! А щоби вас!.. З дороги, бо розтолочу!" Впрочім, давалися Іванові чути й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чимраз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанні на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування ліврeї і т. і. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тут же побіч нього, дразнило Івана, як шкрябання залізом по склі. Кізли княжої карити ставалися для Івана з кождим днем твердші, невигідніші і ненависніші.

— Боже, коли би хоч яка зміна, яка пригода в дорозі, — зітхнув раз Іван, коли рано з готелю вибиралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було протовктися на шкіряній подушці посеред одностайних піль і лук, під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, занятих польовою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуття. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чути щось немов гризоту сумління, немовби ся його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто і, співаючи ті прості, сердечні співанки про долю, про любов і любовні пригоди, дізнавав дивної полегші. Але від часу, коли чудовий перстень обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі заспокоюваних та повертаючих усе наново і вилітаючих щораз то в ширші круги, — від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалась йому дурницею, не стоючою того, щоби на неї тратити хвилю часу, а тепер дзвеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люди співають — мабуть, вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: "А я, чи ж я щасливий?" Не вмів відповісти собі на те питання. Адже ж, бачиться, нічого йому не хибує, а прецінь він чується таким одиноким, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе і не знає, чим її заповнити. Кілька разів трібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстень в тім пункті безсильний. І не диво. Перстень сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як "хочу бути вдоволеним" або "хочу чутися щасливим", перстень не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстень нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зітхав Іван, сидячи на кізлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену напівпрозірчастою ранньою мглою.

Щоправда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстеня все направляла, так що

Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що се за пригоди! Та сим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кариті крутиться, кидається, зітхає, ба далі й клясти починає. Бачить се Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у тристенного, — воркоче князь, перешукуючи всі свої кишені і саквояжі, — адже ж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зі своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понатягавшися, мов струни, по обох боках карити.

— Гей, ви, тумани, — крикнув вкінці князь, — чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане, — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що у нас була на чаю.

— Ти дурень, Іване! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А коли я дурень, — преспокійно відказав Іван, — то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачиться мені, — додав насмішливо, — що перед кількома хвилями щось випало з карити. Може, то вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього, і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карити портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кариті не було, і що навіть коли би була і коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би сього ані бачити, ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все-таки, щоби зберегти свою князівську повагу супроти лакеїв, він гримнув на них:

— Ану, тумани, чого стоїте? Бігайте щодуху! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й справді... Біжіть! Гостинець пустий, то коли не дуже далеко випала, то, певно, найтися мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забутися. Боявся, щоби лакеї не розтрубили перед княгинею історії про тоту паню, що була у них на чаю в незнайомім місті і котрій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване, — сказав князь по хвилі, коли лакеї, також усміхаючися недовірливо, потупцювали долі гостинцем, — чи ти направду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати, — мабуть, дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане, — коротко відрізав Іван. — Нічого я не бачив. Я тілько чув, як портмонетка перед хвилею випала з карити. От уже й лакеї вертають, — додав, озирнувшися. — Найшли, біжать.

— Що? Найшли? — крикнув князь, не можучи з диву отямитися.

— Так є! Ось вона, ясний пане, — в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені і дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все-таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім "случаю" свою руку, і для того вечором, коли станули в заїзнім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотири очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як властиво було з тою портмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ се знати, ясний пане, — сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте! — сказав князь, добродушно плещучи його по плечі. — Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане, — сказав Іван. — Тота пані, діставши портмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кариті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване, — крикнув князь, — а якби був її хто інший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що ж? — сказав спокійно. — Був би якийсь бідолаха порятувався, а ясний пан пречінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на гостинці згубилася.

Князь хотів ще щось дальше сказати, але змовчав і тільки спідлоба, недовірливо поглянув на Івана.

"Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши се. — Ще готов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій".

XI

Після сього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чимраз більше, тим більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люди говорили незрозумілим язиком, край був рівний та одностайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було вкучно. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І щораз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне і несміле ще чуття, немовби заздрість на вид тих роботящих, потомлених, а невтомимих людей, то раз зігнутих луком при роботі, облитих потом, так що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні поміж снопами за полуденком.

Але прикре те чуття в душі Івана мигало тільки на хвилину і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зітхання. Гірше допікала йому одностайна їзда та сонячна жара.

"Коби хоч ліс тінистий подибати!" — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі понад кінські голови, побачив недалеко перед собою темно-зелену стіну високого соснового лісу, від котрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж легше якось зробилося на душі у Івана, коли побачив, що гостинець білою вузенькою лентою врізався в те тінисте зелене озеро і тягся, тягся поміж його стінами, поки аж не згубився десь в далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кінських копит лунав якось приглушено, мов несміло.

"В такім лісі й розбійникам ялось би гостювати", — подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках. "От якби нам тепер здибатися з такими розбійниками!" — подумав. Та не встиг се подумати, коли втім нараз по обох боках дороги з-поміж гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карити.

— Стій! — закричали волоцюги, махаючи киями поперед кіньми і хапаючи їх за посторонки.

Іван зупинив четверню. Драби обскочили кариту і перших постягали лакеїв.

— Де гроші? — верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі! — крикнув ватажко волоцюгів. — Бийте, щоби душа пити просила, нехай признаються!

Драбам не треба було се два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців розпростерло бідних лакеїв насеред гостинця та й давай молотити їх ломаками. Тим часом інші витягли з карити князя, котрий зо страху, бачилось, онімів цілком.

— Де гроші? — крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю... лю... люди! Лю... лю... люди! — блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався! — посмішкувалися драби. Ватажко тим часом перешукував нутро карити. Але хоч і як старанно

перетрясав, то все-таки, крім золотого годинника і деяких других цінних речей, нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кариті.

— Певно, їх при собі має, — сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але і се було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в потайник, зроблений в дерев’яному пудлі карити і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші? — щосили верескнув драб, телепаючи князем, мов горсткою, так що мало дух з нього не витряс.

— Лю... лю... лю... — блеконів ув одно князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розв’яжеться, — закомендерував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може, нам сей скаже! — комендерував тим часом ватажко, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти! — огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні. — Не руш, бо коні сполошаться.

— Де гроші, блюдолизе? — кричав ватажко, махаючи здоровенною патерицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники, голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він, мов сніп, злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то-що, б’єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби і молотили ще дужче.

— Ах ви, драбські душі! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг тоншим кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалном так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову ватажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, третій обезвічив третього, переламавши йому кості в обох руках. Заким розбійники поміркувалися, що Іван направду борониться, вже п‘ять з-поміж них були каліками. А Іван гаратав далі, кождому даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісінько приніс із поблизького потоку путню води, віділляв князя І дав йому напитися, протверезив також лакеїв і з ними разом всадив князя до карити, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також ватажкові опришків і його кумпанам, що, мов порозкидані снопи, лежали насеред гостинця. Голова в ватажка напухла, як баняк, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій? — добродушно мовив до нього Іван. Та ватажко ніяк, іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред

гостинця, він в нетямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людкове добрі! — сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карита рушила з місця і швидко щезла розбійникам з очей. В найближчім місті князь мусив задержатися троха довше і кілька день пролежати в ліжку. Іван пильнував його, як батька, не спав цілими ночами і доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті, по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так се ти сам один побив їх? — питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити, — відповів Іван, — коли вас вони били?

— Але бійся бога, Іване, — скрикнув князь, — коли ти чув у собі таку силу, то чому ж ти не побив їх уперед, заким іще вони до мене причепилися?

— Якби мені ясний пан був казав, — почав Іван з найглупішим на світі видом..

— Мій боже, який же ти дурень, Іване! — скрикнув князь.

— Знаю се, ясний пане! — відповів Іван з радісним лицем. — І власне для того я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII

Аж ось приїхали до міста, де проживала князева сім’я — жінка й дочка. Мабуть, не дуже сердечно віталися князь з княгинею, бо гроші, що привіз князь із рідного краю, зовсім нерозмірні були до того, чого ожидала княгиня і чого потребували обі дами. Іван відразу почув, що в гарненькій віллі, в котрій жила князівська сім’я й прислуга, стоїть якийсь прикрий дух, якесь повітря душне та сперте, мов перед бурею. З розговорів, які день у день велися між прислугою, він довідався, що обі панії в часі неприсутності князя наробили багато довгів, котрі разом з тими, що залягали ще перед від’їздом князя до краю, доросли до дуже поважної суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірителі, — говорили слуги. — Вже не раз княгиня казала аж викидати їх за двері, не пускати в браму.. Та як ти його не пустиш? У нас у краю зараз би пізнати: прийде жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік зараз бачить, що його треба за карк та за двері. А ту дідько їх пізнає, хто жид, а хто не жид.

Прийде пан, у перстенях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А ту за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідою встигла зацитькати вірителів, щоби ждали аж до приїзду князя, і що, значить, тепер, іно не видно, вони спадуть сюди, мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ті розмови дотикали його так боляче, немовби то річ ішла про його власну родину. Що прив’язувало його до князя? Нічогісінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була се висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася, як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була се невеличка, дрібненька осібка з круглою, як яблучко, головкою, капиночку задертим носиком і чорними цікавими оченятами, безмірно рухлива і щебетлива,

вічно занята собою, своїм туалетом, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька день по своїм приїзді, коли прийшла оглядати четверню, що приїхала з краю.

— Ах, які ж вони гарні! Ах, які ж вони миленькі! — скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дітською рукою. — Тепер я буду могла виїжджати на корсо, правда, папочко?

— Ну, так, розуміється! — буркнув князь.

— Тілько ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький-гарнесенький. Купиш, папочко?

— Ей ти, щебетушко моя! — сумовито сказав князь. — Чого би я для тебе не купив! Та тілько, бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його попід бороду. — Ах, як то буде чудесно!

А потому додала, приймаючи нараз поважний а навіть трохи затурбований вид:

— А візник? Чи се той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала, показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокея, такого, що й услужити потрафить.

І, лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня вірителі, довідавшися про приїзд князя і давши йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за другим почали достукуватися до покоїв.

"Хотів я допомогти їм, — думав собі Іван. — Але коли се такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем задля них не рушу, он що!"

І сів собі на лавці під стіною вілли, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як се звик був чинити в неділю сполудня, коли ще служив у селі і коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване! — роздався нараз сріблистий голосок з галереї тут же над його головою.

— Слухаю! — сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаетона!

Легкий шелест сукні свідчив, що властителька того голосу сквапно віддалилася.

"Котра би то могла бути, стара чи молода? — думав Іван, котрий не міг бачити її лиця. — Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пищать, як кітки. Але почекай лишень ти, вивірко!"

Воркотячи, він пішов до стайні, де коні були вже вичищені, фаетон приготований, упряж блищалася, мов дзеркало. Заким Іван наблизився до дверей, уже фаетон був запряжений.

В тій хвилі з вілли вибігла панна Ніна, рум’яна, свіжа, в моднім спацеровім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями марудить, — щебетала вона напів сама до себе, напів до Івана. — Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаетоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду, — сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, медвідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що? — лепотіла панна Ніна, а її личко спалахнуло живим рум’янцем. Не знати, чи з гніву, чи, може, зо встиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду? — повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього якимись не то зачудованими, не то безконечно жалібними очима. Рум’янець звільна

щез з її лиця, котре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрутилися сльози.

— Грубіян! — шепнула і відвернулася, щоби іти назад до покою.

Івана немовби хто кліщами стис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають, — сказав лагіднішим голосом. — Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду! — відрізала Ніна і, не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт, — воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаетон уже давно стояли на своїх місцях). — Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, се негарно, дуже негарно.!

І думав-передумував, що йому далі робити. Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого путнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа не валиться! Почекаємо, що дальше буде.

XIII

Якось-не-якось зумів князь зацитькати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не вистало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненькій віллі настали тяжкі часи. Треба було о́скупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором. Потаємно продали пару коней і тяжку кариту, в котрій князь приїхав із краю, але й сього

надовго не вистало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому недоступні гордощі княгині могли ще сяк-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенні. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав свойому повномічникові в краю продати якнайшвидше головну часть дібр.

— Повномічник, — говорив далі лакей, — як стій так тогди відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого тими часами не буде, раз, що нема купця, а подруге, що нема що продавати.

— Як-то нема що продавати?

— А так, що віритслі влізли ясному панові на грунт, поінтабулювалися і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Якби був один віритель або якби вони всі погодилися, то, може би, суд добра продав. Але вони чомусь, не можуть погодитися, мабуть, надіються з ясного князя ще щось більше видушити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилася, коли стрібував перенестися в положення князя.

— І чим же се скінчиться? — запитав він.

— Дочку продадуть, — злорадно всміхаючися, шепнув йому до уха лакей.

— Дочку? Панну Ніну? — остовпілий з дива, скрикнув Іван.

— А вже ж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний віритель князя. Бароном титулується, але є собі простий жид, що ще з батька нашого князя почав соки тягнути і на нім великого маєтку

доробився. Та й маюча шельма! Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось ту замешкали, то він і собі ж. Ну, а при тій спосібності і інших паничиків підскубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як стоять діла нашого яснеосвіченого, та проте кредитує йому. Тепер ось знов якусь немаленьку суму позичив. Очевидно, хоче так обпутати князя, щоби той, нарешті, мусив віддати йому доньку. Вже він давніше поривався її дістати, але тоді ще наші пани трохи ліпше стояли, то мало його вікном не викинули. Та він байдуже собі, всміхнувся, перепросив князя і княгиню і далі своє ремесло провадив. Але тепер, знаю напевно, не піде вже так гладко. Тепер, коли барон скаже: "Дайте за мене панну!", то вони не посміють відмовити, ще й мусять чинитися, що раді такому щастю.

— Ну, а що ж панна? Невже вона так зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже ж бачиш, яка вона! Скаче, співає, танцює, грає, немовби ні о чім іншім на світі й не знала. Що ти з таким веретеном зробиш? Ну, певно, як їй скажуть іти за барона, то вона не тої заспіває. Але того смутку також надовго не стане. Барон багатий, дасть їй то, чого їй батько не може дати, а вона за строями, забавами і кавалерами швидко і про барона забуде. Недурно то кажуть: жінка, як верба, де її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі при тих словах. Так ось яка доля чекає сю гарненьку, ні в чому не тямущу дитину! Він не сумнівався, що князь спосібний на те, щоб її продати. Бажав тільки побачити того крука, що так довго чатував на свою здобичу. І недовго прийшлось йому ждати. Ще того самого дня барон прийшов зложити князеві візит. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним животом, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі олов’яні очі гляділи якось тупо, без виразу, тільки на м’яснистих устах проблискував раз у раз якийсь неприємний, зрадливий, чисто жидівський усміх.

"Ну, сей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап’є!" — подумав Іван, придивившися баронові. І гірко, жалісливо якось зробилося йому на душі.

— Іване! — роздався тут же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці, — сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немовби хто зловив його на якім злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що се паннунця мовлять? — скрикнув Іван, ще дужче змішавшися. — Хіба ж я коли-небудь?..

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана, — кликнула наздогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаетоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон, — щебетала вона вже прямо до Івана, поки сей допомагав їй сісти до фаетона. — А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й через п’ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай там з татком перекидується пустими компліментами!

Проїхавши, може, з півгодини, прибули до ліска. Спацери в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжості,

ціле дзвеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаетоні.

— Прошу паннунці, — сказав Іван обертаючися трохи до неї, — чи то правда, що паннунця виходять замуж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі се сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А якби так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль, — сказав простодушно Іван. — Тим більше, — додав по хвилі, — що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда, — говорив далі Іван, — нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, — чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти мовиш? — скрикнула панна Ніна, поблідівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю, як дитина, те, що другі говорять.

— Так ось вони що о мені говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захапувати.

— І чи то правда, що татко паннунцин винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене! — скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидше. До кінця проїздки між Іваном і Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона сьогодні у них не було.

— Розповідж мені дещо о нашім краї, — сказала панна, коли вони в’їхали в алею.

— А що ж я паннунці розповім? — сказав Іван. — Знаю тілько село і хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ жию вже за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там іще я була щаслива. А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван — Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала Ніна, закриваючи лице руками. — Вчора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м’ясниці наше весілля.

На сю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обтерла сльози і випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум’янене личко, в її мокрі ще, розіскрені очі.

— Не дождуть вони, щоби я піддалася їх спекуляціям!

— А що ж паннунця зроблять?

— Утоплюся!

— Боже! Що се паннунця виговорюють! — скрикнув Іван.

— Утоплюся, заріжуся, повішуся або втечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його, і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір’ю, а вміють тілько розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене? — стиха запитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так, як лис, силуєшся закрастися до моєї душі і з лакейської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби потому мати о чім говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати позаочі!

— Паннунцю! — сказав поважно Іван. — Прошу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу і не обмовляю ані в очі, ані позаочі. А коли я де про що паннунці питався, то тілько для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому ж би ні? Коли тілько паннунця схочуть.

— А що ж ти можеш для мене зробити, Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли я схочу, щоби, напримір, отсей стовп з ліхтарнею прийшов сюди і поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ті слова, коли втім грубий дубовий стовп, на котрім була ліхтарня, важко стогнучи та сопучи, викоріцмався з землі, наблизився до фаетона, кумедно перехиляючися то в сей, то в той бік, і, сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потому вернув назад, на своє місце.

— Ха, ха, ха, ха! — не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свойого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що се за чудеса такі, Іване?

— Адже ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тілько захочу, — відповів спокійно Іван.

— Що ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник, не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоби барон зломав собі шию, як тілько до нас прийде?

— Можу, — сказав Іван. — Але нащо се паннунці придасться?

— Маєш рацію, — сумно сказала панна Ніна. — Злюка з мене, чую се. А його нещастя ні на що б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване, — сказала, надумавшися хвилину, — коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоби я була щаслива.

— Сього одного, прошу паннунці, не можу зробити, — сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо якби я міг, то зробив би се на самий перед собі самому.

— Значить і ти також нещасливий? — з щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже! — сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга, — відмовив Іван. — Коли я служу, то з власної волі. Адже ж бачать паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби стовп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого ж тобі не стає?

— Ет, що там о тім балакати! — сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька день. Ніна, бачилось, сторонила від Івана, котрий, також задуманий і сумний, сидів переважно в стайні або під стайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто, і тота ненастанна сутолока чужих людей, і тота безліч терпіння та дотисків, котрі кождий

з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим не раз давалися йому чути, тепер стали перед ним в цілій своїй безнадійній наготі, окружили його, мов гладкі стіни, високі-високі, аж до неба, мов страшенна тюрма, котру він мусив носити з собою аж до смерті. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли одинока перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстень, крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу, і лице, і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родителів, а через те і після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи одиноко на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромності. Спочатку, поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та, на диво, перстень і тут показався безсильний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвір’я, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася, — все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутності він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом, чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді, коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

"Дарма, — подумав вкінці Іван, — видно, її натура сильніша, ніж натура того стовпа, і мій перстень не може її змінити. Ну, та се діло не горить. Може, то час потроху змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й..."

І він покинув робити досвіди з перстенем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А у віллі тим часом порозташовувалися шевкині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будущого зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися поза домом, розуміється, кожде осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко припинювалася дома, з котрого гнав її геть вид передшлюбних приготувань. В кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу, і ніякого завдатку на її тіло й не було на світі.

XV

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаетон в противний бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом котила попід ним свої хвилі. Панна Ніна затремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить голосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім свобідно:

— А стань-но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна відчинила дверці фаетона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима а могуча рука вхопила її, підняла вгору і знов посадила в фаетоні.

— Пощо то робити комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, обливаючися слізьми. — Але ж власне я хотіла зробити конець тій негідній комедії, котру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про се! — відповів Іван.

— Але ж бійся бога! Я не можу вертати додому! Адже ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я: не можу довше витримати.

— То хто ж паннунцю силує вертати додому? — відмовив з незрушеним супокоєм Іван. — Я думаю; що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди ж я дінуся, що робитиму?

— Мій боже, світ такий широкий! Адже ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив-би мені се зробити?

— Що ж, коли інакше не можна, то-все ліпше на службу нанятися; ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому ж би паннунця не мала... наприклад...

— Що таке? Скажи!

— Н:у, наприклад... приняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою, службу? — скрикнула панна Ніна. — Ха, ха, ха! Тебе, котрий в кождій хвилі можеш статися своїм власним паном, багатшим і

більше могучим від усіх панів світу, — і я, бідна, одинока, позбавлена всього на світі, мала би приймати тебе у свою службу?

— А якби я паннунцю про се просив? — сказав Іван. — Нехай паннунця вірить мені, що тілько тоді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до сього спонукує не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менша з тим! — урвав Іван. — Так як же? Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не жадаю, коли мене паннунця; відправить, то піду геть, а чого паннунця тілько забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразісінько буде зроблене.

Панна Ніна, всміхаючися крізь сльози, простягла руку і подала її Іванові.

— Добре, — сказала. — Приймаю твою услугу, але з тою умовою, що не буду тобі ні в чім розказувати: Покидаючи те життя, котре ненавиджу, хочу заразом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван стиснув подану йому руку панночки.

— Против сього нічого не маю, — сказав радісно.

— Ну, а що ж тепер будемо робити?

— Я думаю, — сказав Іван, — що найліпше буде на хвилинку повернути додому.

— А се пощо?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця про се не турбується, се вже моя річ.

— Слухай, Іване, — сказала паленіючи панна Ніна, — не говори до мене: "паннунця"! Говори мені: "ти", "Ніно", так, як-бись говорив до своєї сестри.

— Перепрашаю паннунцю, — відповів Іван. — Я ніколи не мав сестри, то й не знаю, як треба до неї говорити. А поки сиджу на кізлах, то буду говорити так, як досі говорив. Потому, може, й інакше навчуся.

XVI

Від того часу видали люди в різних столицях Європи, в модних купелях, на блискучих балах, перегонах і інших місцях великопанських розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але попросту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверсацію не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона натомість була предметом загального подиву і обожання — не знати, чи задля своєї красоти, чи задля свого дотепу, чи задля безмірного — як здавалося — багатства, котре видно було і в її коштовних строях, брильянтах та інших дорогих клейнотах, в блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинялися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, щоправда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що се обридження до

великопанського життя викликане було у неї тільки хвилево тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона, певно, затужить за тим життям. От тим-то він предложив їй, щоби перед поворотом додому, обоє відбули кількамісячну проїздку по Європі, котру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно приняла се предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хотіла вертати додому.

Сила Іванового чудодійного перстеня проявилася тепер в повнім блиску. Перстень той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без труду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби, позволяв видавати нечувані суми, ясніти безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тоту недогоду, що, в який-небудь спосіб діставшися в треті руки, щезало, як сніг на сонці. Значить, було воно привидом, як о тім Іван достотне переконався, але привидом зовсім достаточним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на се? — говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть статися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні, — сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити якнайобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. От і кинулася вона в той вир з запалом, властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для котрого вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої

прихильності, незабаром упав в її очах до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В прирівнянні до блискучих денді, котрі роями вилися довкола Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою, крім своєї рідної, котрої, на щастя, блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, отяжілий і сумовитий. Бували хвилі, коли видавався їй попросту ідіотом.

Вони проживали звичайно в гарних віллах або в перворядних готелях, занімали по кілька покоїв, причім Іван звичайно, як упертий русин, завсіди помішувався в однім затильнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Нініним гостям, перестав показуватися в салоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці, і нудився смертельно. Тисячу разів трібував занятися чим-небудь, от хоч би струганням дерева або шиттям чобіт, котрого колись підовчився був від сільського шевця, але завсіди якась невидима рука витручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити, — все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто його не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей в тих величезних муравлиськах, що зовуться столицями світу. Багато дечого він там не розумів, та все-таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і зарібницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його за серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох, як скіпа, і зовсім стратив охоту до життя. Натомість Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно, — сказав одного разу до неї Іван, коли, кілька день не бачившися, найшлися якось самі обоє в покою. — Чи не час би нам уже вертати додому?

— Додому? — зачудовано спитала Ніна. — До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що се ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадує, і ми там нічого не полишили, так чого ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре, — сказав Іван.

— А чого ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього. — Адже ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тілько в своїм краю, чую се, — мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути? — вирвалося з уст Ніни.

Іван зирнув на неї довгим сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії о тім, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплодні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його перстеня і не хотіла уступитися; Та, проте, Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав; чого і на що. Аж тепер, при тім однім слові Ніни, з котрого він відразу зміркував, що її з ним нічогісінько не в'яже, Іван почув, що його надія, пропадає і розвівається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і зціпив зуби, щоби, не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього; занята перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що остатнє слово нерозважно вирвалося їй з уст. І. ось, скінчивши поправляти свою фризуру, вона нараз обернулася, підбігла до Івана і, перескакуючи з одної крайності в другу, обхопила долонями його голову і, пестячи його

та: цілуючи в чоло (в уста вони ніколи досі не зважились поцілуватися), проговорила ніжним голоском:

— Ні, Івасю, ні братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої любої вітчини. Швидко вже, за кілька неділь. Нехай тілько м’ясниці скінчаться. Ах, я так іще хочу погуляти, потанцювати,, повеселитися! Бо ж прецінь там, дома, як ти кажеш; засядемо; як крілики в норі. Там не буде вже того, що. тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер іще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу запримітив він одного панича, що раз у раз крутився коло Ніни і, очевидно, позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя: і відносини того панича. Він переконався; що молодий граф Едвін — чоловік дуже низької проби, картяр і розпусник. Протративши замолоду більшу часть батьківського добра, він тепер дотрачував решту. В товариствах чемний і укладний, грав роль великого пана і дуже гонорового чоловіка, але потаємно затягав довги, у кого міг, не платив кравцям і іншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не встидався випозичити значну суму грошей, котру той за ліпших часів ощадив собі був на старі літа. Від того візника, з котрим Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі о нім докладний погляд.

Едвінові грозила руїна, і він, очевидно, закинув гачок на Ніну, котру вважав великою багачкою. Іванові аж страшко робилося, коли подумав собі, що ожидає сю нетямущу дівчину в руках сього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед тим.

— Слухай, Ніночко, — сказав він, увільняючися лагідно від її пестощів, котрі замість вдоволення і розкоші робили йому глибокий біль. — Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слова, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти, медведю! — сміялася Ніна, опираючися з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Се вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що? — скрикнула Ніна і вся спалахнула рум’янцем, мов переступник, вловлений на гарячім учинку.

— Не хочу тобі з сього робити НІЯКОЇ догани, — спокійно мовив Іван, — а тілько остерігаю тебе, що граф — чоловік не гідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми сю осторогу як від брата.

— А коли се тілько низьке чорнення? — вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази, — сказала ображена Ніна. — Впрочім, запевняю тебе, що граф мене нічогісінько не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно, — сказав Іван, не рушаючися з місця. — Ти прецінь не говорила йому нічого о джерелі нашого багатства?

— О якім джерелі? — стиха запитала Ніна і нагло зблідла.

— Адже ж знаєш, що в мене на думці. О моїм перстені.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й на будуще.

— Що знов за упімнення? І чому якраз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покусу.

— Ти дурень, Іване! — скрикнула Ніна.

— Зовсім не потрібно, Ніночко! Завдай собі труду зрозуміти мене! Зовсім не потрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але, тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли вночі Іван, утомлений цілоденною гризотою, спав твердо в своїм покоїку, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстень і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу, в сінях готелю, ждала вже на нього Ніна, одягнена по-подорожньому, а слуги власне виносили величезний, тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що? — шептом запитала Ніна.

— All right*, — шепнув Едвін. — Спить як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Ось перстень.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі, — шепнула Ніна, стискаючи його руку. — Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того медведя з лакейською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз, запряжений препишною четвернею, до́чваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшися досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полегші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому прояснився. Не знав зразу, що се значить, але швидко, доторкнувшися якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема перстеня на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завідомити Ніну про сю пригоду, але двері були замкнені знадвору. Нараз роз’ясніло йому в голові.

— А! Так ось воно що! — скрикнув він. — Справді, не ошукало мене моє прочуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим вітрогоном! Забрали мені перстень, думаючи, що бог зна який скарб здобули! Ха, ха, ха, ха! Щасти вам боже! А ми тим часом стрібуємо, як смакує праця.

І взяв щітку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав’язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щітку, обезсилює його мускули, — перстень був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх, — промовив Іван сам до себе.

Сила перстеня зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабирані.

— Ха, ха ха! — з болем усміхнувся Іван. — Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно, швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшися гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіакра і поїхав у той бік, куди перед кількanадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і Едвін. Не проїхав Іван і півгодини часу, коли на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічогісінько в світі не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що се буде зовсім не потрібний захід? Адже ж коли ти хотіла зробити собі прогульну, то можна було сказати мені про се словечко.

— Мовчи, хаме! — в нетямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так запанібрат говорити зо мною? Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але ж, Ніночко, — з непорушеним супокоєм відказав Іван, — сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося, щоби ти на такім хлопськім возі в’їжджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потребую твойого фіакра! Поїду так, як мені хочеться, поруч з тим, котрому належить моє серце, котрому я віддала все... все, навіть...

— І котрий з того всього має зломаний феник! — з насміхом докінчив Едвін. — Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обійми сього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

— Е, що там бавитися чутливими витребеньками! — грубо відказав Едвін. — Адже ж ви, пані, знаєте, що я голий, зруйнований. А той проклятий перстень, котрий ви казали мені зняти з пальця свойого братчика, отсе, як бачу, знов прикрашує той самий палець. А в тій самій хвилині, коли щез перстень, щезли також, як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клейноти, навіть повіз і коні. Осталося нам тілько те, що я вчора не програв в карти, а сього було дуже небагато, ледве вистарчало на те, щоби заплатити за вечерю і нічліг та винаняти ось ту препишну ляндару, на котрій я вже розтряс собі всі кості. І як же ви, пані, виображуєте собі нашу дальшу подорож, нашу будущину? Мої дохідні джерела зовсім вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів, що турецький святий, заробити собі також не потрафите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама себе! Буду робити все, щоби тілько не бути для тебе тягарем, лиш не відтручуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього не хочу вертати.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі зворушений сею сценою. — Рвешся від мене, як від свого найтяжчого ворога! А прецінь же досить було одного твойого слова, щоб я вступився тобі з-перед очей. Ти полюбила сього пана, я не хочу стояти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радо я допоміг би вам, коли б се було в моїй силі, але тепер бачиш і сама, що все, що дає мій перстень, дає тілько для мене; в руках інших людей усе те щезає. Так бувайте ж здорові обоє! Сідайте на мойого фіакра, він заплачений і не щезне під вами так, як четверня. А я собі піду.

— А куди ж ти підеш? — запитала Ніна, трохи привстидана і зворушена його мовою, бачачи що він зліз з фіакра.

— Піду додому, — сказав Іван. — Бувайте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіакра, Іван щез їм з-перед очей.

XVIII

Яким способом се сталося, сього Іван не тямив. Мабуть, якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його перстеня. Досить, що в найближчій хвилі по розстанні з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже-то пишний вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть декуди на вікнах поперек хрусталевих шиб понаклеювані були величезні друковані червоні, сині та жовті папери.

"Що се таке? Чума тут вибухла? Чи, може, яка нечиста сила закляла сю халабуду?" — думав Іван, проходжуючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло! — крикнув на нього збоку якийсь грубий голос. — А ти що за один? Що ту робиш?

Іван озирнувся — і перехрестився. Ну, богу дякувати, що хоч одна жива душа вирискалася І він пізнав старого вусатого вартівника, що стеріг князівського парку.

— Здорові були, Бантромію! — скрикнув радісно, підходячи до старого. — Що ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно приняли.

— Той, що з князем за границю поїхав? — спитав, чудуючися, Бантромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи, може, й князь приїхав?

— Ні, Бантромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Адже ж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба ж ти нічого не бачиш?

І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палаці.

— Бачити я бачу, ще, богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать сі цидули, — бігме, не знаю.

— Се, небоже, квитки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося якраз тілько, як сей папір варт.

— А багато ж він варт?

Бантромій тільки посвистав, зім’яв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьменний, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що ж се за папір, і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація і продаж отсього палацу, і парку, і всіх князівських добрів тому, "хто да вєнци"*

— О, о, о! — дивувався Іван. — Так, як найпростішого хлопа.

— А що ж, небоже, право для всіх одно, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон — там якийсь жидюга, проста п’явка людська, за барона обібрався — так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже ту крутиться, запопадає в суді межи жидами, — ади, се він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже тут, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тілько мене одного лишив, як на пам’ятку, та й то, мабуть, швидко прийдеться й мені на старі літа плентатися в світ позаочі. Швидко ту, небоже, не чути буде людського слова, а все тілько жидівське шваркотання.

— Так барон тут є? — скрикнув Іван.

— Авжеж, що не де. Волочився з князем, волочився поза границями, поки з нього не виссав усіх соків, а тепер щось там межи ними випало, чую — посварилися із-за панни, та й отсе наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Якби ти бачив, як тут усі припадають коло нього!

В тій хвилі Бантромій нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще тілько сили.

"Що се з моїм старим сталося?" — подумав Іван і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота, блискуча муха.

Іван швидко пізнав сю пляму. Се був барон, котрий, ідучи по парку, махав елегантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Бантромій, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не ставав перед князем, і, відповідаючи на якісь баронові запитання, за кождим словом кланявся низенько, мов складаний ножик.

"Агій!" — подумав Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не стрічатися з бароном. По хвилі прийшов Бантромій, застиданий і радісний заразом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся, — сказав він, обтираючи собі уста і розгладжуючи довжезні вуса. —

Не гонірно то так надскакувати перед такою жабою, як барон, то правда, але що ж зробиш, коли він сила. А притім іще, небоже, чоловік і спекулює потроха. Видиш, що баронові се подобається, що він по кождій такій розмові ні за се ні за те червінця в руку тиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червінець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що ж вам таке наговорив ясновельможний пан барон? — спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і не верне аж в день ліцитації, і здав на мене надзір над усім отсим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені притулитися? — спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліцитації. Потому вже не моя воля. Потому, може, я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі притулив.

— Добре, — скрикнув весело Іван. — Беру вас за слово. Потому я вас притулю!

Жалісливо всміхнувся Бантромій, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо, мабуть, або тулитися так, як два голі в одній дірявій сорочці. Ну, але ти, певно, голоден, може би, тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо троха приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи то се, то те, оба вони покріпилися дечим. Бантромій вишпортав бутельочку доброго вина, і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що ж ти думаєш робити, небоже? — питав Бантромій Івана.

— Не знаю ще, — сказав Іван. — Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти? — протягнув голосом Бантромій і видивився на Івана, як на тура.

— Може би, йому як-небудь переборщити отсю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепотів уже майже в нетямі з дива Бантромій.

— Так і є! — сказав Іван рішуче. — Се, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Бантромію, поможіть мені в тій речі, певно не пожалуєте сього.

— В чім, в чім тобі помогти, ти, безуме якийсь?

— Розвідатися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван, не кажучи й слова, зірвався з місця, вийшов за стінку і по хвилі явився перед Бантромієм, убраний як пан, при золотім годиннику, з товстим золотим ланцюжком, у перстенях з дорогим камінням, держачи в руці ліску з золотою головкою, далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм отак покажуся, — мовив, усміхаючись, Іван, — то чи схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят! — скрикнув, хрестячися, Бантромій. — А се що таке? Який нечистий в тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство, — се тілько так, жарт. Так отакий жарт я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені, а певно не пожалуєте сього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліцитацію? — сказав Бантромій, все ще не можучи охолоти з переляку і потроху підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоби його взяти за старий довг. — А втім, коли хочеш, щоби я тобі поміг, то і овшім. Мені барон ані сват, ані брат. Тілько, небоже, коли хочеш приступати до ліцитації хоч би тілько на жарт, то треба в суді вадію зложити.

— Вадію? Що се за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про се не турбуйтеся, се у мене найдеться.

— Найдеться? Тьфу! Ану, перехрестися, Іване!

— Що се ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— Авжеж не вірю. Ну, перехрестися, бо інакше й кроку з тобою не зроблю.

— І перехрещуся, і "Отче наш" змовлю, коли вам сього треба, — сказав Іван, хрестячися, — тільки ходіть!

XIX

В кілька день після сеї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу, — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, назавсіди. Він замешкав у маленькім жидівськім готелі, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір’я.

Довідавшися про його приїзд від Бантромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав напівсидячи на софі, курив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван, побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зламаний чоловік, ся дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима — чи се міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав "брава" оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не зміняючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам’ятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу сього сказати. Ну, добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачім хлібі, а? Так, як і я, так самісінько! — Тремтячою рукою він повів до очей, немовби хотів обтерти сльозу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати, — белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що, мов пролітаючі чмелі, без ладу блукалися в його знесиленій голові, — голий я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Моє колишнє щастя — ге, ге, небоже, зламало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули, ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може, втопилася... Княгиня вмерла. Під секретом тобі скажу, небоже: вона повісилася вночі над своїм ліжком, бідна жінка! Аякже! Але ми се в секреті задержали, казали, що вмерла... О, се він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він поштою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр — ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але вночі взяла та й ...

Іван стояв, мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш? — говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав. — Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в Локарно — а, ти не був в Локарно? гарна місцевість! — так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда притисне, вертайте додому, там вас щастя дожидатиме. От я й вернув, на остатнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван — а прізвиська так і досі не знаю. Іван-візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, тямлю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, сьому вже нема що помагати. Сьому хіба рискаль та лопата поможе. Про дочку, очевидно, нічого не знає, а може, й чув, та не тямить. А варто б знати, де то панна Ніна обертається.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову направо. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпаковатий уже пан і молоденька пані. Пан, опершися лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац. Пані сиділа свобідно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обоє тільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрутив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство — то барон і Ніна.

"Я так і думав, що їй не надовго стане любові з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно пішла до барона, сьому не повірю", — подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбувалася не в палаці, а коло економічних будинків, на широкім плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на котрих ще недавно, за панщини, гайдуки щосуботи відлічували підданим призбирані за тижневу роботу півкопи та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу І сіла на ганку, барон ходив по подвір’ї, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія — урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан, хлопів, їхало деяке цікаве панство, прибув навіть пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, з старостою розпочав розмову про політику, але, не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі товпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла, мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над’їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою ззаду. В тім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з труп’ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак в простім сільськім уборі.

— Князь, князь, — шепотіла юрба. Комісія, почувши сей шепіт, зупинилася в своїм урядуванні, поки возик з князем не надкотився до самого стола. Ніна, сидячи на ганку, дрогнула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі і силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий екзекутор почав спроквола читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірителів, котрих претензії були вписані на гіпотеці князівських дібр. Тільки один із них обізвався — барон.

При кождій дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквитування довжника з упевненням, що до князівської маси жадної претензії більше не має.

Остаточно показалося, що остався тільки один віритель — барон, а його претензії рівні були сумі всіх претензій давніших вірителів. Сума виносила круглого півмільйона.

Потому почалося читання довжезного витягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого і оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені і занедбані були ті добра, то всетаки вартість їх була ще втроє більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірителя, барона Шпіцкопфа, подаю ясноосвіченому князеві Довгорукому руку до згоди, — сказав голосно екзекутор судовий, звертаючися до візка з князем. — Пан барон готов відступити від ліцитації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої претензії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерті.

— Іменем немічного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого, — озвався в відповіді на те ясний, дзвінкий голос із-за возика, — заявляю, що князь таких условин не приймає і обстає при ліцитації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліцитацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліцитації — було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліцитації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, котрого досі за батьковим возиком зовсім не запримічала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і до якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього і тільки з глухою тривогою дожидала кождого нового слова, яке роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так, якби дожидала на свої плечі болючого удару.

— Коли так, — голосив далі екзекутор, — то про згоду не може бути далі й мови. А затим виставляється на публічну продажу уся вищеописана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартості "шацункової" півтора міліона за суму викликання 600 000, на заспокоєння претензій барона Шпіцкопфа в сумі 500 000, як

також коштів поступування судового і інших. Сума викликання 600 000. Хто дасть більше?

— Я дам 600 000, — сказав голосно барон і озирнувся довкола як тріумфатор.

— Я дам 700 000, — роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий? — скрикнув барон мов опарений.

— Я, Іван Лінюх, — спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана екзекутора викинути сього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванні, — обернувся барон до екзекутора. — Він не має тут ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона, — відповів чемно екзекутор. — Іван Лінюх є тут зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

— A Schłag, sołł ihn treffen!* — скрикнув барон, не можучи опам’ятатися зо злості.

Загальний сміх публіки був відповіддю на той мимовільний викрик.

— Отже, Іван Лінюх дає 700 000, хто дасть більше? — викрикував далі екзекутор.

— Я даю 800 000, — сказав, відсапавшися трохи, барон.

— Я даю 900 000, — сказав зараз Іван.

— Я даю міліон, — люто крикнув барон, щоби тим словом мов громом прибити Івана.

Слово "міліон" викликало серед публіки шепіт зачудування. Барон кинувся до Ніни і почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і тряслася, мов у лихорадці, і ледво-не-ледво могла сказати баронові:

— Держіться! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить! Держіться, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задиратися! — гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед стіл комісії, де возний віддавна вже калатав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю міліон і тисячу, — сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався! — гомоніла товпа, в котрій люди мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися сьому дивовижному купцеві в хлопській веретянці, про котрого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чиї гроші купує.

— Я даю міліон сто тисяч! — скрикнув барон.

— Браво, браво! — загуло в товпі жидів, котру возний зараз кинувся втишати.

— Я даю о тисячу більше, — сказав Іван.

— Я даю міліон двісті тисяч.

— Я даю о тисячу більше, — мов машина, повторив Іван.

— Я даю півтора міліона! — ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше, — товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно. Сума, до котрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при сій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тим часом йому прийдеться або уступити і взяти свій довг, і більше нічого, або держатися далі в тім шаленім торзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він, добуваючи останніх сил, крикнув:

— Даю міліон і шістсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по сих словах. Уся публіка мов завмерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом міліон шістсот тисяч, — кричав екзекутор. — Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом! — кричав далі екзекутор.

Мовчанка.

— За третім разом!

Мінута мертвої мовчанки — і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув се докладно в тій хвилі. Вся його готівка не вистарчала на те, щоби заплатити виторгувану ціну. Прийдеться затягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотеку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу — се ж значить згори засуджувати себе на міліони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінців на руїну. От тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле жигтя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне, — сказав до нього насмішливо Іван, — побороли ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко, мов серна, збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Таточку! Ось я! Я твоя! — скрикнула вона, цілуючи його зів’ялі руки. — Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, ге-ге! Грошей багато потребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якось ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене? — обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом. — Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном... — додала шептом. — Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при остатнім слові захитався на ногах і упав додолу, мов сніп. Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє, жіночу натуру? Тут сама набивалася йому, троха не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллі покинула його з капітаном від гусарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, бувши ще сільським парубком, він не міг здумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе тілько людей, котрі працюють на тебе, а не могти самому нічогісінько робити — се для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головно і тут убивав його недостаток праці. Сох щораз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстінь не позволяв йому навіть на сей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки несуть його в повітрі і не позволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря. Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця — се не тільки твердий обов’язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійності не нагородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все, здобуте без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затруює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так тішився, як найціннішим придбанням, а котрий тепер стався не його власністю, але його невмолимим паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природно: хто мені все дає, від того я весь залежу, у того я весь в руках. На Іванову душу чимраз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів взаперті і переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

Інколи перебирав в думках своє минувше від тої хвилі, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстень? Якого добра зазнав він із-за нього? Щоправда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі і не ліпше, ніж би се могла вчинити служба у простого мужика. Противно, там, на службі, він хоч часом чув себе вдоволеним, співав, спочивав по труді, а головне — був здоров і сильний, а тепер!.. Правда й те, що пізнав шмат світу І людей, та і з сього яка йому користь? Світ усюди один, бо люди одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і розкоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлоти. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охоту до життя. Але найбільше болючим для його щирого серця було те, що перстень його не тільки не давав щастя йому самому, але не позволяв йому робити добро другим, помагати терплячим і потрібним. Все, що перстень той давав, служило самому тільки Іванові; в третіх руках по якімось часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такім пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав одного разу сам до себе Іван. — Не хочу довше носитися з тим перстенем. Не хочу бути на вид всемогущим, а на ділі невольником, на вид мати все, чого душа забажає, а на ділі не мати найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий сей перстень, — додав він, оглядаючи дідів подарунок на своїм пальці, — то все-таки стався він для мене більшим тягарем, ніж усе, що я двигав колись, під час моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там,

де би їх не надавили ніякі мішки з зерном, ані в’язанки дров. Та годі терпіти! Піду на те місце, котре вказав мені дід, і віддам йому його дарунок.

XXII

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звісну нам полянку. В лісі стояла врочиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бриніли і хвилювали в тіні дерев.

Десь трохи далі стрекотіла сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилялися до сонця високі вершечки тоненьких лісових трав. Великий чорний гриб в понурій задумі стояв на гладкім голім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду! — скрикнув Іван і тричі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик затремтіли трави, втихли мушки, а дерева подали собі Іванові слова з рук до рук, розносячи їх по ярах і лісових заломах. Але луна дрімала. В тій хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплескaною головою і почав рости, рости. Швидко перемінив свій вигляд, і перед Іваном став дід у своїй власній поставі.

— Ну, що ж, синашу, прийшов ти таки! — сказав дід, киваючи головою на привіт Іванові.

— Приходжу, дідусю.

— А швидко якось, небоже! Видно, не дуже смачний мій дар.

— Швидко? — скрикнув Іван. — Але ж я за, той час пережив більше, ніж у сто літах звичайного життя.

— Ну, але ж мій перстень сповняв свою службу добре? Надіюся, що не кривдуєш собі на мене.

— Та що маю кривдувати, — сказав Іван. — Добре сповнював свою службу — се так. Тілько, мабуть, служба тота не на мої плечі шита, дідусю. Не можу довше витримати того добродійства і приношу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш, — усміхаючися, мовив дід і взяв перстень та застромив його собі на палець. — Ну, але що ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати! — радісно скрикнув Іван.

В тій хвилі, позбувшися перстеня, він почув себе вдесятеро сильнішим, здоровішим і смілішим, ніж був перед хвилею. — Тепер тілько я пізнав, яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але, може, хочеш іще дечого від мене взаміну за перстень?

— Ні, не хочу нічого! — відповів Іван. — Бо і що ж ви можете мені дати? Того, чого мені найбільше треба — щастя, внутрішнього вдоволення...

— Е, сього, небоже, я тобі дати не можу! — сказав дід.

— Знаю се, — мовив Іван. — А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, — різниця невелика. Бувайте здорові, дідусю!

— Іди здоров, синашу! — сказав дід і, закрутившися млинком на однім місці, пірнув у землю, мов той свердель.

*

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, котра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і позволила йому віддихнути свобідно і випрямитися. Він віддихнув, підняв угору голову — і пробудився!

— А! Що се зо мною було? — скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів дрімаючи.

— Чи се сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола і побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу, щезни, маро! — скрикнув Іван. — І присниться ж чоловікові диво! Певно, я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи направду се був лише сон? Але ж, господи мій, то я мусив довго спати! Адже ж мені бачилося, що я щонайменше рік часу прожив. Ну, але що-м бачив світа, то-м бачив, хоч у сні лишень, то на одно вийде!

І, пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав общупувати свої руки і ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилею. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на ввесь вік.

І він кинувся зараз, нарубав дров, зв’язав здорову в’язанку і, завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений удвоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів 1890 — 91.

———————

* Добре (англ.).— Ред.

* Хто дасть більше (польськ.).— Ред.

* А шляг би його трафив (шляг — грець, удар) (нім.).— Ред.